

Van Dale, gelezen door een vandaal. Lucebert en het woordenboek

Marc van Oostendorp

Lezing symposium De lezende Lucebert, Stedelijk Museum Schiedam, 18 maart 2007

Het gedicht ‘Onze taalschat’, door sommige bronnen ook genoemd ‘Een woordenschat uit de Nederlands woordenboek Van Dale, gelezen door een vandaal’ van Lucebert stamt uit 1952. Bij mijn weten is het nooit gepubliceerd en mogelijk is het zelfs nooit uitgeschreven. We kunnen het alleen maar reconstrueren; we weten dat de dichter het voordroeg tijdens een roemrucht avondje in het Stedelijk Museum in Amsterdam, dat het bestond uit lemma’s uit een rood zakwoordenboekje met definities en mogelijk vervoegingen (Hofman 2004:236), dat de moeder van Harry Mulisch het leuk vond en dat *De Telegraaf* er schande van sprak. Het rode zakwoordenboekje heb ik niet kunnen achterhalen, maar de definities zouden kunnen overeenkomen met de zevende druk van *Van Dale’s Nieuw Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* uit 1950, want uit de zesde druk van dat taalmonument, uit 1924, viel nog weinig te halen waarover *De Telegraaf* had kunnen schrijven:

kut, v. (-ten), (plat) vrouwelijk schaamdeel; (Zuidn.) scheldn. voor een vrouw ; – (zegsw.) *dat rijmt als kut op Dirk*; –**kammer**, m. (-s), (plat) beuzelaar ; –**kammerij**’, v. (-en), beuzelarij.

lul, v. (-len), 1. (voorheen) pijpkan (voor zuigende kinderen) ; zuigdotje ; – 2. (aan een pomp) (gew.) pijp waaruit het water stroomt ; – 3. (plat) mannelijk lid ; – 4. (plat) sul, sukkel ; – (Zuidn.) treuzelaar.

naaien, (naaide, heeft genaaid). 1. door middel van naald en draad iets bewerken: *leren naaien en stoppen; met of op de machine naaien; uit naaien gaan*; – 2. door middel van naald en draad iets vervaardigen : *hemdjes, jurkjes naaien* ; – *zijn Naadje naaien*, zie *Naadje*. [...] 7. (plat) (een vrouw) bekennen, beslapen.

Als ik eerlijk ben, heeft dit procédé nog steeds niets van zijn komische kracht verloren. Deze definities zijn overigens ook tot en met de laatste druk van Van Dale gehandhaafd; ze zijn alleen iets uitgebreider geworden, maar zelfs de volgorde is nog dezelfde: een *lul* is voor de Grote Van Dale nog altijd in de eerste plaats een zuigdotje.

Het woordenboek heeft altijd een belangrijke rol gespeeld in het beeld van Lucebert. Waar zijn naam genoemd wordt, is het woordenboek niet ver weg. Zijn vriend Johan van der Keuken meldde

bijvoorbeeld in een posthuum portret:

In die mappen uniek materiaal: de handgeschreven eerste versies van de gedichten, waar hij ook steeds in heeft zitten tekenen, om de tekst heen, tussen de strofen door. Op het bureautje een kom met pijpen waaruit hij tijdens het schrijven rookte. Tal van papiertjes met notities, invallen, versregels. Het Groot Nederlands Woordenboek.

(Johan van der Keuken, Het atelier van Lucebert: tijd en afscheid;

<http://www.johanvanderkeuken.com/site.php?language=en&page=articles&article=31>)

Kenners associëren Lucebert regelmatig met het woordenboek. Zo meldt Rutger Cornets de Groot op een website:

Lucebert haalde het materiaal voor zijn gedichten niet zelden uit het woordenboek, vaak zelfs uit een enkele pagina van Van Dale.

En Rudy Kousbroek beweert in het boek van Peter Hofman:

Hij gebruikte die begrippen [uit de kabbalah] op zijn eigen wijze, zoals hij ook woordenboeken en andere bronnen gebruikte. (Rudy Kousbroek in Hofman (2004:220)

Ook dat Groot Nederlands Woordenboek valt weer niet te achterhalen, maar in dit geval zouden we ook weer kunnen vermoeden dat het gaat om Van Dales Groot Woordenboek der Nederlandse Taal. Bij een dichter die zo vaak geassocieerd wordt met het woordenboek, wekt het enige verbazing dat in de database van Lisa Kuitert en haar medewerkers, Van Dale helemaal niet is terug te vinden. We vinden vooral enige reiswoordenboeken, en de thesaurus Het Juiste Woord, de laatste zelfs in twee verschillende drukken.

Minstens evenveel verbazing wekt overigens dat in de omvangrijke literatuur over Lucebert zijn relatie met het woordenboek vrijwel niet uitgewerkt is. Als Lucebert dat woordenboek dan zo intensief gebruikte, wat deed hij er dan mee? Het enige wat we hierover vinden in de literatuur zijn suggesties, en dan vooral dat Lucebert het woordenboek gebruikte om op associaties en alliteraties te komen. Ik wil hier een andere kant laten zien: het lijkt erop dat allerlei informatie die we in het woordenboek kunnen vinden op de een of andere manier een plaats krijgt in de associatiereeksen in Luceberts poëzie: niet alleen over de betekenis, maar ook bijvoorbeeld over de gebruikssfeer (zoals 'plat' hierboven, of 'gewestelijk' in het volgende voorbeeld) of over de etymologie.

Lezen met het woordenboek

Eén mogelijkheid van het woordenboek is om er ongebruikelijke woorden in te vinden. Een klassiek geval in het oeuvre van Lucebert zijn de regels

de oude meepse barg ligt
nimmermeer in drab

uit het gedicht 'aan lesbia' in *alfabel*. De dichter Ilja Pfeijffer meldt:

Hoe juist waren deze regels, hoe ontroerend en vooral ook zo waar. Als ik ongelukkig was, vermochten ze mij te troosten. Ik kon er mijn euforie mee verwoorden als iets een keer meezat. Ze verbeeldde tegelijk de ondergang van het avondland en het gevoel dat je hebt als je uit bad komt. Ik gebruikte de verzen als vloek, als toast, als vreugdekreet, als pick-up-line, als felicitatie op een verjaardagskaart en als uiting van medeleven in een condoléanceregister. En toen heb ik, op een kwade dag, het woordenboek gepakt om 'meeps, bn' en 'barg, zn' op te zoeken. Daar heb ik spijt van. Nu ik weet wat deze woorden betekenen hebben de verzen aan betekenis ingeboet. De toverspreuk doet het niet meer. Ilja Pfeijffer, Bzzlletin, oktober 2000

Ik vind dat een rare manier van denken: alsof kennis ooit iets kan afdoen aan de waardering. Het is alsof een medicus toegeeft dat hij inderdaad beter geen medicijnen had kunnen studeren omdat hij nu zijn vrouw alleen nog maar als een zak bacteriën kan zien. Versregels hoeven misschien niet begrepen te kunnen worden, ze moeten er wel tegen kunnen als je ze toevallig wel begrijpt. Pfeijffer krijgt in dezen gelijk van de wetenschap. Thomas Vaessens (2004) meldt:

In andere gedichten hebben de woorden wel een betekenis, maar helpt het niet zoveel als je die betekenis opzoekt. De wetenschap dat 'meeps' volgens Van Dale ziek of zwak betekent, is weinig verhelderend bij het lezen van een klankrijk fragment als dit.

Dit alles nodigt natuurlijk uit om de moeilijke woorden in dit gedicht wel degelijk op te zoeken:

meeps, (bn.) (-er, meest –), (gew.) zwak, ziekelijk : *er meeps uitzien*.

barg, (Zuidn. *berg*), m. (-en) gesneden mannetjesvarken.

Dit is volgens mij wel degelijk verhelderende informatie. In de eerste plaats is er de toevoeging ‘(gew.)’ Uit andere bronnen, met name het *Etymologisch Woordenboek* van Jan de Vries – dat zich in Luceberts bibliotheek bevond – komen we te weten dat het desbetreffende gewest een gebied in Friesland betreft dat al in 1957, toen die gedicht verscheen, heel klein was. Toch gebruikt Lucebert het, en wel ook nog eens op een manier die past in de woordenboekdefinitie: als een bijvoeglijk naamwoord. Omdat *meeps* ook in 1957 nauwelijks op een natuurlijke manier op te pikken viel, ligt het voor de hand, om te veronderstellen dat Lucebert het inderdaad uit het woordenboek gehaald heeft.

Dat is allemaal mooi en aardig, kunt u zeggen, maar Pfeijffer en Vaessens bestrijden ook niet dat de dichter een woordenboek gebruikt heeft. Zij stellen alleen dat het voor de lezer geen zin heeft of zelfs schadelijk is om de betekenis te weten van deze woorden bij de appreciatie van het gedicht. Ook dat zou ik echter willen bestrijden.

Laten we om te beginnen terugkeren naar die toevoeging ‘gewestelijk’. In combinatie met de woorden *barg* en *drab* kunnen we dat ook lezen, als ‘boers’. De drie regels vormen daarmee een volmaakt contrast met de regels die erop volgen en die een zekere verfijning suggereren:

de oude meepse barg ligt
nimmermeer in drab
maar voorgoed op zachte kussens onder – uitgerekend –
de weelderigste boom Ons rest
slechts een schaduw dun als een dasspeld
om af te koelen lesbia

Dit contrast tussen hoog en laag speelt voortdurend een rol in het gedicht, waarin regels voorkomen als ‘al werden je fraaie lokken plots / walgelijk rattenhaar’. Zoals uit die laatste vergelijking ook blijkt, wordt het ‘lage’ daarbij stelselmatig gelijkgesteld aan het dierlijke, behalve in de laatste regel: ‘alle vlinders van dit voorjaar slapen op lesbos’. Dat contrast tussen de eerste regel (waarin een barg ligt) en de laatste (waarin vlinders slapen) ontgaat de lezer die het niet nodig vindt om *barg* op te zoeken in het woordenboek.

Precies hetzelfde geldt voor *meeps*. Het is daarbij vooral van belang om ook de achtergrondinformatie te kennen die het *Etymologisch Woordenboek* verschaft:

meeps, bna. ‘zwak, ziekelijk’, vgl. fri. *meepsk*, *miepsk* en ofri. *mepel* ‘dun, breekbaar; klein, gering’. Ofschoon het bezwaarlijk is voor een woord, dat op zo klein gebied bekend is,

aanknopingen in het idg. te zoeken, zou het mogelijk zijn de stam te verbinden met de idg. stam **mei, *moi* ‘mild, week, liefelijk’, waarvan andere afleidingen voorkomen zoals kymr. *mul* ‘bescheiden’, lat. *mitis* ‘mild, week’, lett. *at-mist* ‘week worden’ (IEW 711-712)

De betekenis ‘zwak, ziekelijk’ krijgt hiermee dus een speciale betekenisnuance, namelijk een van ‘dun, breekbaar en gering’. Dat maakt het in de eerste plaats enigszins ironisch dat de barg zelfs onder weelderigste boom niet veel meer openlaat dan een schaduw die zo dun is als een dasspeld. Maar bovendien klinkt die betekenis ineens door in het laatste woord van de eerste strofe van dit gedicht. Ik heb die strofe zojuist al voor de helft voorgelezen; hieronder staat de tweede helft:

sinds je moeder goede zaken maakt
met de montage van haar
geldzucht en jouw schaamteloze lichaam
zijn je lippen – nu als in steeds
modieuzer gewaden gehuld zo
gewaagder lijkend dan ooit – mij toch
armelijk mager geworden

Het woord *meeps* komt dus terug aan het eind van de eerste strofe, het woord *barg* aan het eind van het gedicht. Natuurlijk kan niemand Pfeijffer of Vaessens het recht ontzeggen om zich te laven aan de mystieke klankenrijkdom of *hé meepse barg* te gebruiken als pick-upline. Maar naar mijn idee wordt het gedicht alleen maar sterker als je ziet hoe niet alleen de klanken maar ook de – door de dichter zelf mogelijk in het woordenboek opgezochte – betekenis van de woorden *meepse barg* doorklinkt in de rest van het gedicht. Bovendien: als het de dichter echt alleen om de klank was gegaan, waarom heeft hij dan geen vrijwel gelijkkluidende onzinwoorden gebruikt (‘beepse marg’)?

het woord schampscheut

Er zijn ook plaatsen waar Van Dale eigenlijk onvoldoende uitkomst biedt. Dat geldt bijvoorbeeld voor het begin van het gedicht *simbad de luchtman* in Luceberts debuutbundel:

nachtenlang bemediteerde hij (een schemermens)
het woord schampscheut

Over dit woord valt inderdaad wel het een en ander te mediteren. Op het eerste gezicht lijkt het misschien een zelfgemaakte samentrekking tussen schampschot en schimpscheut, maar zo

eenvoudig ligt het niet. Het woord staat in de Van Dale uit 1950:

schampscheut, v. (-en) schamper gezegde, zijdelings verwijt: *elkander schampscheuten geven*. [Men zegt thans *schimpscheut*.]

De laatste toevoeging laat weer zien dat Lucebert het woord *schampscheut* nauwelijks op straat kan hebben opgedaan, al is dat in dit geval niet helemaal onmogelijk: wie het woord in Google intikt, vindt 73 verwijzingen. Enkele daarvan zijn verwijzingen naar *simbad de luchtman* (inclusief aankondigingen van deze lezing, die in het programma aangekondigd staat als *het woord schampscheut*), enkele zijn oudere teksten, bijvoorbeeld in de Digitale Bibliotheek van de Nederlandse Letteren (<http://www.dbnl.org/>), en veel zijn er uit woordenboeken, maar op een Vlaams discussieforum wordt het woord nog wel degelijk twee keer, kennelijk zonder erg, gebruikt, overigens door dezelfde gebruiker, die niet de indruk wekt veel Lucebert te lezen.¹ Anno 2007 is het woord dus in ieder geval in Vlaanderen nog niet helemaal dood, en we weten niet zeker hoe dit 55 jaar geleden in Nederland was.

Overigens lijkt het woord *schimpscheut* zélf ook op zijn retour, in ieder geval in Nederland. Of nog preciezer: wie *schimpscheut* opzoekt met Google, vindt als eerste hit een stukje van de taaljournalist Ewoud Sanders waarin hij bericht dat twee deelnemers aan het quizprogramma Twee voor Twaalf beweerden dat twaalfletterige woord nog nooit gehoord te hebben. Overigens vinden degenen die op dat stukje reageren dat een smoes, zo onbekend is het woord kennelijk ook weer niet.

Hoe dit alles ook zij, deze eerste regels nodigen uit om het gedicht op zijn minst deels te lezen als een meditatie over het woord *schampscheut*. Een voor de hand liggende associatie is er dan een met *scheut* in de zin van ‘spruit’ en met enige fantasie zijn die wel terug te vinden in het gedicht:

sissende bloemen gingen hen begroeien

Nog voor de hand liggender is de associatie met *schampschot*, het woord dat onmiddellijk onder *schampscheut* staat in Van Dale 1950:

schampschot, o. (-en), schot dat ter zijde afglijdt, dat eventjes raakt; lichte wond door een vuurwapen : *het is maar een schampschot*, het heeft niet veel te betekenen.

Associaties met dat woord komen mogelijk terug in regels als

door de kersverse gezonde wonden

¹ <http://p080.ezboard.com/ftertuliafrm21.showNextMessage?topicID=54.topic>
<http://p080.ezboard.com/ftertuliafrm26.showMessageRange?topicID=49.topic&start=21&stop=40>

worden de werkelijke wonden

Dat de associatie er niet zomaar een is, komen we ook weer te weten dankzij het Etymologisch Woordenboek. Daar lezen we:

schampschot, znw. o. ‘afglijdend schot’, zie ook: *schimpscheut*.

Merkwaardigerwijs staat *schimpscheut* vervolgens niet in de door mij geraadpleegde druk van dit woordenboek, maar in ieder geval gaat de redactie van het Etymologisch Woordenboek er dus vanuit dat *schampschot* en *schimpscheut* hetzelfde woord zijn, dezelfde oorsprong hebben. Dat blijkt ook uit het WNT, het gigantische woordenboek van het Nederlands dat overigens pas in 1998, dus na Luceberts dood, voltooid werd. Dat woordenboek meldt

schampschot, znw. onz. Uit *Schampen* (I) en *Schot*. Daarnaast ook *schampschoot* en *-scheut*, verg. *schimpscheut*.

en noemt als betekenissen zowel ‘Schot dat of worp die afglijdt of slechts langs het lichaam heenstrijkt en daardoor een onbeduidende verwonding veroorzaakt’ als ‘Met bijgedachte aan *Schampen* (II). Zijdelingsch verwijt, zijdelingsche hatelijkheid, steek. In dit gebruik verdrongen door *schimpscheut*.’ De woorden *schampschot* en *schimpscheut* waren dus ooit een en hetzelfde woord en zijn ooit uit elkaar gegroeid; de vorm *schampscheut* herinnert nog het best aan die gemeenschappelijke oorsprong.

Naar mijn overtuiging heeft het wel degelijk zin om dit soort informatie op te zoeken in woordenboeken: ik ben ervan overtuigd dat ze een rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling ervan. Dat wil niet zeggen dat we een zogenoemde ‘sluitende interpretatie’ krijgen door dit soort informatie erbij te betrekken. Ik denk dat degenen die verantwoordelijk zijn voor eerdere analyses gelijk hebben als ze de sluitende analyse hebben verlaten, en meer aandacht vragen voor de vorm: maar betekenisassociaties en andere informatie bij de woorden in het woordenboek – wat we zouden kunnen noemen het ‘gesprek met het woordenboek’ – speelt wel degelijk een rol in die vorm. Veelzeggend in dit verband is mogelijk het volgende. Hoewel zoals gezegd de Grote Van Dale in de database van Lisa Kuitert en haar studenten niet is aangetroffen, en al evenmin een rijmwoordenboek, vinden we wel maar liefst twee verschillende drukken van het naslagwerk *Het juiste woord. Beteekenis-woordenboek der Nederlandse taal*, oorspronkelijk geredigeerd door Dr. L. Brouwer S.J. In dit woordenboek zijn de woorden niet alfabetisch gerangschikt, maar naar betekenis. Het boek is verdeeld in een aantal hoofddelen (‘I. Algemeenheden, II. De stoffelijke wereld, III. Het verstand, IV. De wil, V. De handeling, VI. Eigendom, VII. Het gevoel, VIII.

Maatschappij, IX. Moraal, X. Godsdienst'), met ieder weer onderafdelingen (afdeling VII. Het gevoel bestaat bijvoorbeeld uit de onderafdelingen ('A. In het algemeen, B. Vreugde-Droefheid, C. Schoonheidsgevoel, D. Hoop-wanhoop, E. Durf-vrees, F. Gramschap-zachtmoedigheid, G. Verlangen-afkeer'). De afdeling 'Schoonheidsgevoel' bevat vervolgens een groot aantal lemma's: 'Schoon, lelijk, Versieren, Juwelen, Toilet, Kunstsmak, Wansmak, Kunst, Letterkunde, Dichtkunst, Toneelkunst, Muziek, Toonzetten, Uitvoeren, Instrumenten, Zangkunst, Beeldende kunsten, Tekenkunst, Schilderkunst, Graveerkunst, Drijfkunst, Beeldhouwkunst, Bouwkunst'. De afdeling 'Schoon' bestaat dan weer uit de uiteindelijke lijst synoniemen en bijna-synoniemen: 'A. [...] mooi, fraai, rein, schoontjes, schijnschoon, schoonschijnend, schoonklinkend, bevallig, aanvallig, bekoorlijk, aanminnig, aanminnelijk, aardig, lief, liefjes, jent, ooglijk, rozig, gracieus, gracelijk, specieus, flatteus, galant (zn.), [...] knallig, kneuterig, knuddig, nutterig, knus, snoeperig, snoezig, lekkertjes, hoonig, honniponig [...] W. 'schoon zijn, goed staan, netjes (mooi) staan, flatteren', een zeker cachet hebben, pralen, [...] (...) S. geen rijker kroon dan eigen schoon'.

Kwantitatieve studie

We zijn hiermee ongemerkt terechtgekomen op een onderzoeksprogramma. De analyse tot nu toe bevredigt me niet helemaal. Hoe weten we zo zeker dat de dichter het woordenboek gebruikt heeft? Het zou prettig zijn als we zulk onderzoek empirisch zouden kunnen aanpakken. Het is ongetwijfeld nuttig om een database te hebben met de titels, auteursnamen, uitgevers, enz. van alle boeken die Lucebert bezat, maar eigenlijk is dat maar kleuterwerk. Je zou eigenlijk al die boeken zélf elektronisch tot je beschikking willen hebben, integraal, met de hele tekst, zodat je er in zou kunnen zoeken of woorden als *meeps* en *schampscheut* in enig boek voorkomt dat de dichter moet hebben bezeten. Allerlei bedrijven en instanties zijn op dit moment bezig alle boeken die er ooit zijn uitgegeven te digitaliseren; twee van Luceberts eigen bundels zijn op dit moment al via de DBNL te downloaden. Over vijfenvijftig jaar zijn denk ik alle drukken van alle boeken wel op die manier te benaderen. Dat gaat het onderzoek naar intertekstuele relaties een heel ander aanzien geven. Met de beperkte middelen die we nu nog hebben, kunnen we toch ook al het een en ander doen. Hoeveel vreemde woorden gebruikte Lucebert eigenlijk? Om dat uit te zoeken heb ik de elektronische versie van *apocrief/de analphabetische naam* gebruikt om hier elektronisch een concordantie op te maken. Voor wat het waard is: daaruit blijkt dat Lucebert 2352 verschillende woorden gebruikt in die bundel (die 7296 woorden lang is); dat betekent dat hij ieder woord ongeveer 3 keer gebruikt. Mijn lezing telt tot nu toe ongeveer 2675 woorden, waaronder 968 verschillende. Ik gebruik dus ieder woord ongeveer 2,7 keer. Dat is dus dezelfde orde van grootte: Luceberts poëzie onderscheidt zich niet van gewoon proza doordat het zo opvallend veel meer vreemde woorden gebruikt.

Een volgende stap is om de echt ongebruikelijke woorden te filteren. Hiervoor heb ik de zogenoemde CELEX-database gebruikt, een groot bestand met alledaagse woorden dat op de Radboud Universiteit in Nijmegen is opgeslagen en waarin je voor onderzoek gratis kunt onderzoeken. Ik heb een computerprogramma geschreven dat voor ieder woord in *apocrief/de analphabetische naam* heeft opgezocht of het zich in deze database bevond. De lijst werd hiermee flink uitgedund, tot 274 woorden om precies te zijn. Deze woorden heb ik geen van allen in de vijfde druk van Van Dale kunnen vinden; ook bij dat deel van het onderzoek betreunde ik weer dat ik die vijfde druk nog niet elektronisch tot mijn beschikking had.

In sommige gevallen ging het hier om ongebruikelijke spellingen: *vatikaan*, *sochtends*. Een andere bron waren vreemde eigennamen: *samos*, *diotima*, *elmerstrasse*, *bruyvis*, *helderman*. In een heel enkel geval gaat het om woorden uit andere talen (*et*, *liebe*, *ladies*) en nog iets minder vaak om vermoedelijke klanknabootsende of onzinwoorden (*rorror*, *poem*, *drof*). In de meeste gevallen gaat het echter om woorden die gevormd zijn volgens de gebruikelijke regels van de Nederlandse woordbouw, namelijk door afleiding of samenstelling. Soms lijken deze woorden per ongeluk te ontbreken (*gemeenteriolering*, *pagehaar*, *soldatenjargon*) maar vaak zijn de combinaties opvallend (*schuimwarmte*, *lentelichaam*, *rijmratten*). Zoals meestal in het Nederlands, ook trouwens bij woordkunstenaars als Couperus, betreft het hier vrijwel uitsluitend zelfstandig naamwoorden, met een heel enkel bijvoeglijk naamwoord (*ijswit*). Het zou wat te ver van het onderwerp afdwalen om hier dieper op in te gaan. Sommige woorden kan ik niet plaatsen, zoals *libbelen* in de *lente-suite voor lilith*, of *hauri-brieven* in *exodus*.

Nu ik toch bezig was met woorden te tellen, heb ik de gelegenheid te baat genomen om ook een andere hypothese te toetsen: er wordt wel beweerd dat Lucebert het woordenboek gebruikte om woorden die op één pagina staan te associëren, bijvoorbeeld door alliteratie. Die gedachte valt gemakkelijk te toetsen. Ik heb dat gedaan op de volgende manier: als woorden bij elkaar in het woordenboek staan, moeten ze zeker bij elkaar in de buurt staan in de concordantie die ik heb gemaakt. Er bestaat een eenvoudige maat voor: er staan 0 andere woorden tussen, er staat 1 ander woord tussen, 2, 3, enz. Dezelfde maat kunnen we stellen voor twee woorden in het gedicht (zij het dat hier genormaliseerd moet worden omdat woorden twee keer in het gedicht kunnen voorkomen; we nemen dan steeds de kleinste afstand). We kunnen nu bekijken of er een correlatie bestaat tussen de afstand tussen twee woorden in de bundel en de afstand tussen twee woorden in de concordantie. Ik heb een dergelijke correlatie niet aangetroffen; er is geen bewijs voor de stelling dat Lucebert, in ieder geval waar het ging over alliteratie, gebruik maakte van ‘één bladzijde in het woordenboek’.

Om het belang van het woordenboek voor Luceberts associatiedrang te relativeren wil ik ook graag de aandacht trekken op het boek *Experimenten op de experimentelen* van Paul van Caspel. Dit boek uit 1955, dat niet in de database van Lisa Kuitert te vinden is, beschrijft een verzameling curieuze

wetenschappelijke onderzoeken die Van Caspel uitvoerde op de vijftigers. Hij nodigde hen uit naar het Fonetisch Instituut in Amsterdam te komen, en hees hen daar onder andere in een ijzeren corset te hijsen. Een ander experiment was dat hij de dichters een minuut lang in een gesloten ruimte alle woorden liet zeggen die in hen opkwamen. Lucebert sprak:

rabarber zout hemelrijk koevoet lucht patroon ijs muis dirk kabel spel licht
Grotewohl tinctuur marmer balk

Van Caspel kende vervolgens een ‘originaliteitsindex’ toe: neem het aantal woorden dat iemand zegt, en daarvan dan weer het percentage woorden dat verder niemand in het experiment gezegd heeft. Van Caspel vergeleek op deze manier alleen groepen, en zo ontdekte hij dat de dichters gemiddeld een originaliteitsindex hadden van 80 (tegenover een groep studenten, die veel meer woorden zei, maar slechts een originaliteitsindex van 52 haalde). We kunnen Van Caspels maat echter ook gemakkelijk gebruiken voor individuen. Lucebert haalt dan van alle deelnemers van Van Caspel de hoogste waarde: 94. Opmerkelijk genoeg was alleen het woord *licht* ook door andere vijftigers gezegd.

De lucebertologie en het woordenboek. Het woordenboek en Lucebert

Ik moet u iets bekennen. Toen ik aan de voorbereiding voor deze lezing begon, raakte ik op zeker ogenblik ontmoedigd. Mijn opdracht was om te kijken naar de ‘taalboeken’ in Luceberts boekenbezit, maar eigenlijk had hij maar weinig boeken over taal. Behalve een verdwaalde inleiding in de algemene taalwetenschap en een al even verloren handboek in de spraakkunst, bestaat de verzameling vooral uit de twee drukken van *Het juiste woord*, een aantal vertaalwoordenboeken voor vreemde talen, en volgens de makers van de database uit een aantal reisgidsen, die ik in ieder geval niet meteen tot de taalboeken kan classificeren. Zijn woordenboek heeft Lucebert in ieder geval wel intensief gebruikt, zij het volgens mij op een andere manier dan doorgaans wordt beweerd: de bewijzen die ik heb kunnen vinden wijzen erop dat hij vooral gebruik gemaakt heeft van de informatie per lemma die hij in het woordenboek kon vinden. Dat hij van de associatiemogelijkheden gebruik gemaakt heeft, daar zijn geen bewijzen voor. Hij had daarvoor ook andere bronnen, zoals zijn eigen geestkracht en mogelijk *Het juiste woord*.

Het onderzoek naar Lucebert zou naar mijn idee vruchtbaar ook gebruik kunnen maken van het woordenboek en andere naslagwerken. Ook veel encyclopedische informatie is nog niet opgehelderd, in het gedicht *simbad de luchtman* is er op zeker moment sprake van dat simbad zwemt

langs helderman en bruyvis

De Bruyvis is bij mijn weten een schip uit de VOC-tijd, maar hoe het zit met Helderman heb ik niet kunnen achterhalen. Hier zouden encyclopedische bronnen behulpzaam kunnen zijn. Maar vooral is het wachten wat mij betreft op een veel vollediger elektronische bibliotheek, waar dan een database als die van Lisa Kuitert aan kan worden vastgeplakt.

Tot slot nog een iets andere invalshoek. Lucebert heeft mogelijk in zijn loopbaan veel uit het woordenboek gehaald. Met zijn werk is hij uiteindelijk ook in het woordenboek terechtgekomen. In de meest recente druk van Van Dale, de veertiende, wordt in zestien lemma's een citaat van Lucebert verwerkt. Het gaat hierbij niet om *lul*, *meeps*, *barg* of *schampscheut*, maar om volkomen alledaagse woorden.

- afdraaien:** ik draai een kleine mooie ritselende revolutie af en ik val en ik ruis en ik zing
- apokoinou:** [voorbeeld van een apokoinou:] dat is een dame met een baard van lila tranen
schreit de beschaafde grijze lelie
- bagger:** overal zanikt bagger
- dichter:** vroeger zweefden de dichters, nu zweten zij
- dochter:** donkere dochter van het morgenland je lippen vernielen de lucht als je lacht
- genade:** de genade van je immer jong te mogen voelen
- klok:** in alle klokken drijft de bijtende doorn van de tijd
- lacher:** zijn de lachers op je hand, maak je dan maar gauw van kant
- liefde:** die dierbare dienstbaarheid tot elkaar die wij liefde noemen
- mensen:** toen de mensen nog niet bestonden, waren er al wormen om ze op te vreten
- minnaar:** vermoeide minnaars zijn machines
- neger:** er is een grote norske neger in mij neergedaald/die van binnen dingen doet die
niemand ziet/ook ik niet want donker is het daar en zwart
- ongerief:** dat andere taaie ongerief dat van de ouderdom van ik had je zo lief
- schoonheid:** in deze tijd heeft wat men altijd noemde schoonheid schoonheid haar gezicht
verbrand
- stralen:** wie wil stralen die moet branden
- waarde:** alles van waarde is weerloos

Dit alles doet de vraag rijzen wat de rol is van dit soort citaten in het woordenboek. Allerlei woorden die hun naoorlogste bestaan vooral aan de dichter te danken hebben, krijgen geen citaat; alledaagse woorden die door de dichter in een vreemde context worden gezet, krijgen een mooi

citaat, dat niet altijd even verhelderend is. De citaten lijken vooral gekozen ter verfraaiing.

Tot slot wordt Lucebert ook in enkele voorbeeldzinnen genoemd:

idioom: *het idioom van Gezelle, Lucebert, de westerse poëzie*

ver: *een verre voorganger van Lucebert*

vijftiger: *Lucebert werd de keizer van de Vijftigers genoemd*

Met die laatste zin zijn we weer terug in het Stedelijk Museum in Amsterdam waar we deze lezing begonnen. Een levende dichter haalt zijn woorden uit het woordenboek. En dat is waar de dode dichter eindigt: als illustratiemateriaal bij diezelfde woorden.